

HEDWIG RÖCKELEIN

A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához”*

Napjainkban a biográfia újra virágkorát éli, miután éveken keresztül a történetírás kövületeként nyomorúságosan tengődött. A könyvpiac növekvő kínálata azonban kiprovokálja azt a kritikus kérdést, hogy a 19. század hősi biográfiája ünnepli-e feltámadását, vagy pedig a biográfia műfaja minőségi változáson ment keresztül, amely túlmutat az időközben elvetett alapelveken. Jacques le Goff szkeptikusan nyilatkozik a műfajról: „Amit sajnálatosnak tartok a mai biográfia-áradatban, az az, hogy sokuk nem több mint a tradicionális, felületes, anekdotikus biográfiák szimpla ismétlése, melyek egyszerű kronologikus kritériumok szerint íródnak, idejétmúlt pszichológiának hódolnak, és képtelenek egy egyéni élet történelmi jelentőségét megmutatni.”¹

Ezen kötet címe, *Biográfia mint történelem* két kérdéskört vet fel. Először: A biográfia már történelem, már a múlté? A biográfia egy halálraítélt műfaj, jelenlegi újraesztése anakronizmus? Vagy van a biográfiának jövője, van számára perspektíva? Másodszor: A biográfia „történelem-, illetve történetmesélés”? Mi a biográfia megfelelő formája? Lehet ma a biográfia narratív? Vagy, amíg a kronologikus elbeszélő struktúrához ragaszkodik, nem egy illuzórikus életkonstrukciót fest elénk,² amely a biográfiai analízisnek ellentmond? Nem kell-e ennek helyébe egyfajta analitikus biográfiának lépnie, mely eredményei számára új formát talál?

Biográfia: Egy műfaj története és kritikája

Németországban a biográfia mint műfaj 1945 után a nemzetiszocializmus és a második világháború traumatikus élményére adott reakcióként megszűnt. Amikor a 60-as években a háború utáni generáció lázadni próbált apái és nagyapái ellen, a struktúrák története (*Strukturgeschichte*) bevonult a német történettudományba. Ezzel együtt a biográfiát histo-

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Der Beitrag der psychohistorischen Methode zur „neuen historischen Biographie”. In: Biographie als Geschichte. Hrsg. von Hedwig Röckelein. Edition Diskord, Tübingen, 1993. (= Forum Psychohistorie 1.) 17–38.

¹ Le Goff, Jacques: Wie schreibt man eine Biographie? In: Der Historiker als Menschenfresser. Über den Beruf des Geschichtsschreibers. Berlin, 1990. 103–112. (a továbbiakban: Le Goff) 105.

² Hankiss, Agnes: Ontologies of the Self: On the Mythological Rearranging of One’s Life History. In: Bertraux, Daniel (ed.): Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences. Beverly Hills, 1981. (Sage Studies in International Sociology 23) 203–209. (a továbbiakban: Bertraux); Bourdieu, Pierre: Die biographische Illusion. BIOS 3/1 (1990) 75–81. (a továbbiakban: Bourdieu); vö. ehhez Liebau, Eckart kommentárjait: Laufbahn oder Biographie? Eine Bourdieu-Lektüre. uo. 83–89.; und Niethammer, Lutz: Kommentar. uo. 91–93. (a továbbiakban: Niethammer) A megkérdéztet önstilizálásához az Oral Historyban vö. Catani, Maurizio: Social-Life History as Ritualized Oral Exchange. Biography and Society. uo. 221–222.

rizmusként bélyegezték meg.³ A 19. század historikus módszere és történetírása túl szorosan összefüggött az individualitás-elvvel és a biográfiával ahhoz,⁴ hogy a történettudomány a biográfiáról differenciáltabb ítéletet alkothatt volna. A 19. század biográfiái irodalma pedig,⁵ mely azon a meggyőződésen alapult, hogy egyes kiemelkedő személyiségek, illetve férfiak formálják a történelmet, és olyan jelszavakban manifesztálódott, mint „a férfiak csinálják a történelmet”,⁶ megkönnyítette az új történetírói irányzatnak, hogy elutasítsa a „hősi regények” személyi kultuszát. Ezek után érthető, hogy Dirk Blasius a „pszichohistoria hasznát a biográfia területén csekély”-nek⁷ minősítette, sőt még „metodikai visszalépésnek”⁸ is tekintette. Az olyan biográfia, amely a pszichoanalízissel szoros függőségi viszonyban áll, mely kiragadja az egyént a politika és a társadalom vonatkoztatási rendszeréből, és a kora gyermekkori szocializációs folyamatot az élettörténeti fejlődés anticipációjának tartja – Blasius szerint –, elutasítandó. Ebben a helyzetben a történelmet mint „természeti törvényt”, ahogy ezt a biológiai felfogás szuggerálja, melyet Blasius a pszichoanalízis számlájára írt, Németországban senki sem tudta elfogadni, mint ahogy a 19. század konzervativizmusához való visszatérést sem.⁹

A kritikuskok szkepszise új táptalajra lelt, amikor a pszichoanalitikusok a nemzetiszocializmus monokauzális értelmezését adták, a fasizmust és az antiszemitizmust Hitler patológikus alakjára redukálták, figyelmen kívül hagyva a náciizmus osztársadalmi hátterét.¹⁰

³ Blasius, Dirk: *Psychohistorie und Sozialgeschichte*. Archiv für Sozialgeschichte 17., (1977) 383–403., (a továbbiakban: Blasius 1977.) itt: 388. sk.

⁴ Nipperdey, Thomas: *Kulturgeschichte, Sozialgeschichte, historische Anthropologie*. Vierteljahrsschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte 55 (1968) 145–164., (a továbbiakban: Nipperdey) 147.

⁵ Az utolsó két évszázad történelmi biográfiáinak egyes íróit mutatja be Engel-Janosi, Friedrich: *Von der Biographie im 19. und 20. Jahrhundert*. In: Klingenstein, Grete – Lutz, Heinrich – Stourzh, Gerald (Hrsg.): *Biographie und Geschichtswissenschaft. Ansätze zur Theorie und Praxis biographischer Arbeit*. München, 1979. (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 6) 208–241. (a továbbiakban: Klingenstein – Lutz – Stourzh)

⁶ Treitschke, Heinrich von: *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert*. Bd. 1. Leipzig, 1897. 28.

⁷ Blasius 1977. 386.

⁸ Blasius, Dirk: *Psychoanalyse – eine ‚historische‘ Wissenschaft? Neue Politische Literatur*, 18. (1973) 453–468. (a továbbiakban: Blasius 1973.) 456.

⁹ Blasius 1973. 459.: „Úgy tűnik, mintha az interdiszciplináris kiskapun keresztül konzervatív, már elvetettnek hitt álláspontok újból bebocsáttatást nyernének a történettudományba.” A 68-as mozgalom lelkes képviselői nem kevésbé döbbségek, amikor társaiknál a harcos korszak után az identitáskeresésnek olyan folyamata indult meg, melynek során a „polgári” biográfiából merítették és nárcisztikus módon magukkal példálóztak. Vö. Grunenber, Antonia – Voight, Bodo: *Das merkwürdige Interesse an Biographien*. Berliner Hefte. Zeitschrift für Kultur und Politik, 5. (1977) 28–37.

¹⁰ Lásd például: Smith, Brian F.: *Adolf Hitler – His Family, Childhood and Youth*. Stanford (Calif.), 1967.; Bromberg, Norbert: *Hitlers Character and Its Development – Further Observations*. *American Imago*, 28. (1971) 289–303.; Bromberg, Norbert: *Luther's Childhood*. *International Review of Psychoanalysis*, 1. (1974) 227–244.; Waite, Robert G. L.: *Adolf Hitlers Antisemitism: A Study in History and Psychoanalysis*. In: Wolman, Benjamin B. (ed.): *The Psychoanalytic Interpretation of History*. New York, 1971. 192–230.; Waite, Robert G. L.: *Adolf Hitler's Guilt Feelings: A Problem in History and Psychology*. *Journal of Interdisciplinary History*, 1. (1971) 229–249.; Roseman, Stanley: *The Psychoanalytic Understanding of Hitler*. *The Journal of Psychohistory*, 15/1. (1987) 467–472.; Stierlin, Helm: *Adolf Hitler – Familienperspektiven*. Frankfurt a. M., 1975.; összefoglaló művek: Schöllgen, Gregor: *Das Problem einer Hitler Biographie. Überlegungen anhand neuerer Darstellungen des Falles Hitler*. In: Bracher, Karl Dietrich – Franke, Manfred – Jakobsen, Hans Adolf (Hrsg.): *Nationalsozialistische Diktatur 1931–1945. Eine Bilanz*. Düsseldorf, 1983. 687–705.; Schreiber, Gerhard: *Hitler Interpre-*

Más 20. századi diktátorok individuálpszichológiai értelmezései¹¹ megerősítették azt a benyomást, hogy a pszichoanalitikus elmélet nem alkalmas az egyén tömegekre gyakorolt hatásának magyarázatára.

Ma már a *Strukturgeschichte* sem új áramlat. Célkitűzései összemérhetők eredményeivel, és látható, hogy ez az irányzat is mutat fel hiányosságokat. A generációváltás ismételt a történettudomány módszereinek és perspektíváinak megkérdőjelezéséhez vezetett. A történettudomány műhelyei, melyek maguk is a társadalomtörténet és a *Strukturgeschichte* talaján fejlődtek ki, emancipálódtak, és kritikusan vizsgálják apáik elméleteinek alapjait.¹² A „mezítlás” történészek a munkások történetét és a nemzetiszocializmus korát, melyek addig elsősorban az egyetemi elefántcsonttoronyok perspektívájából kerültek megvilágításra, az érintettek látásmódjával, a munkásság, az áldozatok, a tettesek és a csatlósok önnön nyilatkozataival és hétköznapi tapasztalataival egészítették ki. A történettudomány műhelyei révén nemcsak az „Oral History” nyert felvételt a történészek eszköztárába,¹³ hanem – és ez a döntőbb – az egyetemi történettudomány egyeduralma is megkérdőjeleződött.

Nem volt elég ebben a tudományban az apa-fiú konfliktus, a lányok is az apák ellen fordulnak. Már nem elégszenek meg a „nő keresésével”¹⁴ a történelemben, hanem vitára szólítanak fel a tudományos diskurzus nemi vonatkozásairól, azaz „férfias” jellegéről.¹⁵

tationen 1923–1983. Ergebnisse, Methoden und Probleme der Forschung. Darmstadt, 1984. Az individuálpszichológiai értelmezések ahhoz vezettek, hogy már nem is nemzetiszocializmusról, hanem hitlerizmusról beszéltek, vö. Hildebrand, Klaus: Nationalsozialismus oder Hitlerismus? In: Bosch, Manfred (Hrsg.): Persönlichkeit und Struktur in der Geschichte. Historische Bestandsaufnahme und didaktische Implikation. Düsseldorf, 1977. (Geschichtsdidaktik: Studien, Materialien 1) 55–61. (a továbbiakban: Bosch); Mommsen, Hans: Nationalsozialismus oder Hitlerismus? In: Uo. 62–71. Kritikus vizsgálat Brockhaus, Gudrunnál: Psychoanalytische Hitler-Deutungen. Luzifer-Amor. Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse, 5. Jg. H. 9 (1992) 8–24., vö. ezzel szemben Binion, Rudolph: ... daß ihr mich gefunden habt. Hitler und die Deutschen: Eine Psychohistorie. Stuttgart, 1978. (angolul 1976.).

¹¹ Bychowski, Gustav: Diktatoren. Beiträge zu einer psychoanalytischen Persönlichkeits- und Geschichtsdeutung. München, 1965. (angolul 1948.). Pflanze, Otto: Toward a Psychoanalytic Interpretation of Bismarck. The American Historical Review, 77. (1972) 419–444.

¹² Heer, Hannes – Ulrich, Volker. (Hrsg.): Geschichte entdecken. Erfahrungen und Projekte der neuen Geschichtsbewegung. Reinbek bei Hamburg, 1985.; Jaspert, Berndt (Hrsg.): Geschichte von unten. Modelle alternativer Geschichtsschreibung. Hofgeismar, 1990. (Hofgeismarer Protokolle 274); Ehalt, H. (Hrsg.): Geschichtswerkstatt, Stadtteilarbeit, Aktionsforschung. u.a. 1984. (Österreichische Texte zur Gesellschaftskritik 20).

¹³ Niethammer, Lutz (Hrsg.): Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der „Oral history”. Frankfurt a. M., 1985.; Plato, Alexander von: Oral History als Erfahrungswissenschaft. Zum Stand der „mündlichen Geschichte” in Deutschland. BIOS 4/1. (1991) 97–119.

¹⁴ Egy, a középkori nők történetével foglalkozó gyűjteményes kötet címe: Lundt, Bea (Hrsg.): Auf der Suche nach der Frau im Mittelalter. Fragen, Quellen, Antworten. Interdisziplinäre Beiträge. München, 1991. Különböző korszakok nő kutatásának állásáról adnak áttekintést: Röckelein, Hedwig: Historische Frauenforschung. Ein Literaturbericht zur Geschichte des Mittelalters. In: Fieseler, Beate – Schulze, Birgit (Hrsg.): Historische Zeitschrift, 255/2 (1992) 377–409.; Frauengeschichte: gesucht – gefunden? Auskünfte zum Stand der historischen Frauenforschung. Köln – Weimar – Wien, 1991.; Frevert, Ute: Bewegung und Disziplin in der Frauengeschichte. Ein Forschungsbericht. Geschichte und Gesellschaft, 14. (1988) 240–262.

¹⁵ Bock, Gisela: Der Platz der Frauen in der Geschichte. In: Nagl-Docekal, H. – Wimmer, F. (Hrsg.): Neue Ansätze in der Geschichtswissenschaft. Wien, 1984. 108–127.; Bock, Gisela: Geschichte, Frauengeschichte, Geschlechtergeschichte. Geschichte und Gesellschaft, 14. (1988) S. 364–391. A „sértett” férfivilág polémikai reakcióit lásd például: Kocka, Jürgen: Frauengeschichte zwischen Wissenschaft und Ideologie. Geschichtsdidaktik, 7. (1982) 99–104., és Rösen, Jörn: „Schöne” Parteilichkeit. Feminismus und Objektivität in der Geschichtswissen-

Ezek az utóbbi évtizedekben színre lépő jelenségek mind nyomot hagytak a történettudományban és a biográfiával kapcsolatos álláspont megváltozásához vezettek, még ha különféle módokon is. Az individuum, mely a tudományos kutatás tárgyaként elveszni látszott a „struktúra” elvont fogalmában és a „tömeg” anonimitásában, mint történelemformáló személy tér vissza azok után, hogy a társadalomtudomány irányába orientálódott történetírást az a veszély fenyegette, hogy embernélküli tudománnyá fejlődik. Németországban még a társadalomtörténet és a *Strukturgeschichte*, Franciaországban pedig a szeriális történetírás¹⁶ legszántabb védelmezői számára is világossá vált, hogy ezt a deficitet meg kell szüntetni.

Jürgen Kocka szerint az egyén vizsgálata a „történettudomány ok-okozati problematikájának kivételes esete”, mely a történész számára a rezignáció egy pontját jelenti, melyre az mindig akkor jut, amikor egy „jelenséget nem lehet már struktúrái alapján”¹⁷ megmagyarázni. A *Strukturgeschichte* elsőbbségét természetesen nem vonta kétségbe. Ahogy Hans-Ulrich Wehler – aki a 19. század történettudományának minden kritikája ellenére ragaszkodott a hősi történetíráshoz¹⁸ – sem kérdőjelezte meg a „kritikus társadalomtörténet”¹⁹ uralkodó szerepét, és időnként a pszichohistorizmus segítségével remélt kiutat találni a „politikai biográfia válságából”.²⁰ A francia historiográfia, mely a szeriális történetírás nyomán előállt „ember űr” leküzdésére a biográfia újra élesztését szorgalmazza, azt ezzel egy időben szintén tudománytörténeti szempontból visszalépésként értelmezi:²¹ „A mai történetírás ... azon van, hogy a történelem kerekét visszafordítsa ... Különösen a biográfia műfaja él át fenomenális újjászületést ... A történelmi struktúrák kutatója, aki az absztrakttal telítődött, a konkrétumhoz kapott kedvet.”²²

A leginkább a női történetírás követte hosszú ideig a biográfiaírás tradicionális irányát úgy, hogy egyes nőalakokat az emancipációs női mozgalom előfutáraként stilizált, az

schaft. In: Becher, Ursula A. J. (Hrsg.): *Weiblichkeit in geschichtlicher Perspektive. Fallstudien und Reflexionen zu Grundproblemen der historischen Frauenforschung*. Frankfurt, 1988. (Suhrkamp TB Wissenschaft 725) 517–542., és önkritikával: Schmidt, Uta C.: *Wohin mit „unserer gemeinsamen Betroffenheit” im Blick auf die Geschichte? Eine kritische Auseinandersetzung mit methodischen Postulaten der feministischen Wissenschaftsperspektive*. In: uo. 502–516.

¹⁶ A szeriális történetírás elsősorban gazdasági mutatók hosszabb időszakon keresztül történő elemzésére épít. – A fordító jegyzete.

¹⁷ Kocka, Jürgen: *Persönlichkeit und Struktur als methodologisches Problem der Geschichtswissenschaft*. In: Bosch 152–169., 167.

¹⁸ Wehler szerint biográfiák készülhetnek „kiemelkedő politikusokról, és katonákról, uralkodókról és történészekről, püspökökről és gyárosokról”: Wehler, Hans-Ulrich: *Zum Verhältnis von Geschichtswissenschaft und Psychoanalyse*. In: Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.): *Geschichte und Psychoanalyse*. Frankfurt a .M. – Berlin – Wien, 1971. (Ullstein Buch Nr. 3032) 7–26. (a továbbiakban: Wehler 1971.) 7.

¹⁹ Wehler 1971. 6.

²⁰ Wehler 1971. 8.

²¹ A biográfiának a francia historiográfiába való visszatéréséhez vö. Torres, Felix: *Du champ des Annales à la biographie: réflexions sur le retour d'un genre*. In: *Problèmes et méthodes de la biographie*. Actes du colloque, Mai 1985. Paris, 1985. 141–148. A biográfia új tendenciáinak összefoglalása Levi, Giovanninál: *Les usages de la Biographie*. Annales E. S. C., 44. (1989) 1325–1336. (Magyarul: *Az életrajz használatáról*. Ford. Czoch Gábor. Korall 2000. Tél 81–92.) A „Problèmes et méthodes de la biographie” című gyűjteményes kötet, mely a franciaországi biográfiautató állásáról informál, alig villant fel jövőbe mutató perspektívákat, és ott is, ahol a biográfiai kérdések számára új forrásfajtaikat „fedez fel”, a narratív módszer talaján marad. Ugyanakkor a biográfiai adatok digitalizálására való törekvésben és a prozopográfia iránti nagy érdeklődésben érezhető a szeriális történetírás utóhatása.

²² Le Goff 103.

egyenlőtlenség elleni harc példaképeivé emelte őket. A nő kutatás nagymértékben koncentrált a történelmi életrajzra és kortárs nők biográfiai kikérdezésére, mert ez a forma a „női” tudománynak egyszerre több szükségletét is kielégítette. A közös „érintettség”²³ által a kutató és az informátor között látszólag identitást eredményez. Identifikáló momentumnak számít a nők általános és állítólag általánosítható élettapasztalata: a férfi nem és a patriarális társadalom általi elnyomás. A biografikus szemléletmód így állítólag lehetővé teszi, hogy a „tudományt mint önmegismerést” („Selbstfindung”) üzzék, vagy fordítva, az önmegismerést tudománnyá és élethivatássá emeljék. Ezáltal az egy, a férfivilágtól elzárt teret konstruál, mely a nőket szolidaritásra és arra buzdítja, hogy egymást kölcsönösen igazolják az áldozat szerepében. A biográfia koncepcióját azonban időközben a nő kutatásban a női-férfi szerepek – például az áldozat/elkövető pozíciók – kritikátlan adaptálása miatt²⁴ problematikusnak minősítették a nemi vonatkozású viselkedésmódok tekintetében. A kritikus hangok felerősödtek a feminista tudományokban a nemek különbözőségéről folytatott vita („Differenz-Debatte”) kapcsán,²⁵ mely szétrombolta a tapasztalatok egyformaságának illúzióját. Csak az alap kutatásban való hatalmas elmaradás és a saját történetírás mítoszának az identifikációban játszott fontos szerepe magyarázza, hogy a nő kutatás csak később lett arra figyelmes, milyen következményekkel járhat a biográfia műfajának kritikátlan továbbvitele.²⁶ Időközben különösen irodalomtudománnyal foglalkozó nők felismerték, hogy ez a műfaj tipikusan férfias élet- és látásmód mintákat implikál, hiszen éppen hogy „feltalálja” a diszkurzív stratégia a „férfias alanyt”.²⁷ A 18. és a 19. század irodalmárnoi és írónői nagyon is érezték ezt az ellentmondást, amikor nem az önéletrajzot, hanem a levélformát használták eszközként ahhoz, hogy megnyilatkozásait és magukról alkotott képüket a nyilvánosság elé tárják.²⁸

A biográfiaírás aktuális helyzete a német nyelvterületen

Míg a népszerűsítő történelmi életrajzok írása Németországban és az angolszász országokban is buján virágzik,²⁹ a német történettudomány a történelmi biográfiai irodalomhoz csak kevéssel járult hozzá.³⁰ Az ösztönzés arra, hogy a tudományos biográfiát ismét a társadalom által elfogadottá tegyék, itthon nem a történettudományból indult ki, hanem a szo-

²³ Göttner-Abendroth, Heide: Zur Methodologie von Frauenforschung am Beispiel Biographie. Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis, 11. (1984) 35–39.

²⁴ Thürme-Rohr, Christina: Der Chor der Opfer ist verstummt. Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis, 11. (1984) 71–84.

²⁵ A „Feministische Studien” 6/1. száma (1988) a radikalizmus és különbözőség témájával foglalkozik, a folyóirat 9/2. füzet (1991) pedig a kulturális és szexuális különbözőség témájával.

²⁶ A nő kutatásnak mégsem kell a jövőben lemondania a biográfiaírásról. Az identifikáló biográfiaiból mutat kiutat Ostner, Ilona: Scheu vor der Zahl? Die qualitative Erforschung von Lebenslauf und Biografie als Element einer feministischen Wissenschaft. In: Voges, Wolfgang (Hrsg.): Methoden der Biographie- und Lebenslauforschung. Opladen, 1987. (Biographie und Gesellschaft) 103–124. (a továbbiakban: Voges).

²⁷ Az autobiográfia műfaján belül, a nemekből adódó különbségekkel szembeni szenzibilitás nélkül lásd: Szczepanski, Jan: The use of Autobiographies in Historical Social Psychology. In: Bertraux 225–234.

²⁸ Meyer, Eva: Autobiographie der Schrift. Frankfurt a. M., 1989.

²⁹ Vö. Shore, Miles F.: Biography in the 1980s. The Journal of Interdisciplinary History, 12. (1981) 89–113. (a továbbiakban: Shore)

³⁰ A szépirodalom és a tudományos biográfia közti diszcrepanciát konstataálta Schulze, Hagen: Die Biographie in der „Krise der Geschichtswissenschaft”. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, 29. (1978) 508–518. (a továbbiakban: Schulze) 509.

ciológia³¹ és a társadalomtudományok³² életút kutatásaiból, a neveléstudományból,³³ a kommunikációval foglalkozó tudományokból³⁴ és az empirikus kultúratudományból,³⁵ melyek – olyan új eszközökkel felvértezve, mint például az Oral History³⁶ és a kollektív biográfia³⁷ – visszahatnak a társadalomtörténetre.³⁸

A német nyelvű történelmi biográfiaírásban pillanatnyilag három tendencia rajzolódik ki: a normálbiográfia, az „antihős-biográfia”³⁹ és a kollektív biográfia. A normálbiográfia elfordul a kivételes embertől mint történelemalakító személyiségtől éppúgy, mint a patologi-

³¹ Rosenmayr, Leopold: Lebensalter, Lebensverlauf und Biographie. In: Klingenstein – Lutz – Stourzh 47–67. A brémai egyetem „Statuspassagen und Risikolagen im Lebensverlauf” című kutatási programja keretében 1993 márciusára „Életrajz és Társadalom” témában hirdettek meg tanácskozást.

³² Vö. Pierre Bourdieu munkáit a biográfiai irányultságú szociológia és társadalomtudomány új publikációs orgánumával: BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral history. Szerkesztők: Fuchs-Heinritz, Werner – Heinritz, Charlotte – Lehmann, Albrecht – Niethammer, Lutz – Plato, Alexander von, 1988 óta jelenik meg; Bertraux; Ohly, H. P. – Legnaro, Aldo (Hrsg.): Analyse von Lebensläufen. Biographieforschung – Kohortenanalyse – Life-Event-Daten-Forschungs- und Literaturdokumentation 1984–1986. Bonn, 1983.; Harscheidt, Michael: Biographieforschung. Werden und Wandel einer Komplexen Methode. Historical Social Research / Historische Sozialforschung, 14. (1989) 99–142.

³³ Oelkers, Jürgen: Biographik. Überlegungen zu einer unschuldigen Gattung. Neue Politische Literatur, 3. (1974) 296–309.; Kohli, Martin: Lebenslauftheoretische Ansätze in der Sozialisationsforschung. In: Hurrelmann, Klaus – Ulich, Dieter (Hrsg.): Handbuch der Sozialisationsforschung. Weinheim, Basel, 1980. 229–317.; Kohli, Martin: Wie es zur 'biographischen Methode' kam und was daraus geworden ist. Ein Kapitel aus der Geschichte der Sozialforschung. Zeitschrift für Soziologie, 10. (1981) 273–293.; uő.: Institutionalisation des Lebenslaufs. Historische Befunde und theoretische Argumente. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 37. (1985) 1–29.; Voges idézett műve; Herrmann, Ulrich: Biographische Konstruktionen und das gelebte Leben. Prolegomena zu einer Biographie- und Lebenslaufforschung in pädagogischer Ansicht. Zeitschrift für Pädagogik, 33. (1987) 303–323.

³⁴ Matthes, Joachim (Hrsg.): Biographie in handlungswissenschaftlicher Perspektive. Nürnberg, 1981.

³⁵ Brednich, Rolf W. (Hrsg.): Lebenslauf und Lebenszusammenhang. Autobiographische Materialien in der volkscundlichen Forschung. u.a. Freiburg, 1982.

³⁶ Brüggemeier, Franz-Josef: Aneignung vergangener Wirklichkeit – Der Beitrag der Oral History. In: Voges 145–170.; Heinritz, Charlotte: BIOLIT. Literaturübersicht aus der Biographieforschung und der Oral History 1978–1988. BIOS 1/1 (1988) 121–167., 1/2 (1988) 103–138.

³⁷ A módszerhez és forrásaihoz, a kutatástörténethez és a kutatások jelenlegi állásához vö. Schröder, Wilhelm Heinz: Kollektive Biographien in der historischen Sozialforschung. Eine Einführung. In: Schröder, Wilhelm Heinz (Hrsg.): Lebenslauf und Gesellschaft. Zum Einsatz von kollektiven Biographien in der historischen Sozialforschung. Stuttgart, 1985. (Historisch-Sozialwissenschaftliche Forschungen 18) 7–17.

³⁸ Gestrich, Andreas – Knoch, Peter – Merkel, Helga (Hrsg.): Biographie – sozialgeschichtlich. Sieben Beiträge. Göttingen, 1988. (Kleine Vandenhoeck-Reihe, 1538.) (a továbbiakban: Gestrich – Knoch – Merkel). Néhány, a közelmúltban megjelent biográfiához vö. Hans-Jörg von Belpesch gyűjteményes recenzióját: Die Wiederentdeckung des „wirklichen Menschen” in der Geschichte. Neue biographische Literatur. Archiv für Sozialgeschichte, 29. (1989) 488–510.

³⁹ Stamm-Kuhlmann, Thomas: König in Preußens großer Zeit. Friedrich Wilhelm III., der Melancholiker auf dem Thron. Berlin, 1992.; Blasius, Dirk: Friedrich Wilhelm IV. 1795–1861. Psychopathologie und Geschichte. Göttingen, 1992. Blasius fejlődéstörténeti biográfiájában azon modell felé orientálódik, melyet Erik H. Erikson fejlesztett ki Luther életrajza számára. Blasius a következőképp jellemzi a porosz király életének egyes szakaszait: „növekedéskor”, „kora felnőttkor” és „érés”, „felnőttkor” és „eredményes megmérettetés”, „felnőttkor” és „váltság”, „felnőttkor” és „megmerevedés”.

kusan abnormálistól.⁴⁰ A „normális”, az „átlagember” felé fordul, a csoport- vagy osztály-specifikus szocializáció, az élet-, illetve karriertörténetek kikristályosodási pontjai, tükröződései felé. A mindenkori specifikus történelmi környezet⁴¹ ily módon beleépül az egyben individuál- és kollektívbiográfiai analízisbe.⁴² A biográfiai irodalomnak ez az iránya szerintem a „régij” hős-biográfia lehetséges alternatíváinak egyike, mert integrálja a társadalomtörténetet, és így ésszerű módon összeköti az egyént a társadalommal.

A második irányzat, mely a hős-biográfia 60-as és 70-es évekbeli elutasításából nőtt ki, kissé különösnek tűnik.⁴³ Az antihős-biográfia ugyanis ugyanúgy hős-biográfia, csak épp ellenkező előjellel. Az a gyanú, hogy itt visszalépésről van szó, rögtön beigazolódik, amint figyelembe vesszük, hogy a 19. század biográfiai irodalma nemcsak a „nagyemberekre” koncentrált, hanem tekintetbe vette az „abnormálisnak” vagy „patologikusnak” bélyegzett egyéneket is.

A harmadik irányzatot, a kollektív biográfiát a marxista történészek használják a társadalomelemzésre, és a történelem gazdasági és társadalmi mozgatórugóihoz harmadik dimenzióként a lélektanit is hozzá akarják kapcsolni.⁴⁴ A „kollektív psziché” mint „társadalmi psziché” posztulátuma eközben erősen közelít Lloyd deMause „pszicho-osztály” („Psychoklasse”) fogalmához. Ezek az elképzelések – egy általános tétel megfogalmazásának kedvéért – elhanyagolják a szociális, társadalmi és lelki adottságok komplexitását. Kritikák tárgyalásuk számomra mindenekelőtt akkor tűnik helyesnek, amikor mindebből ideológiai konstrukciókat, mint például „nemzeti pszichét”⁴⁵ vezetnek le.

Régi problémák – új megoldások

Ha az „új biográfia” ténylegesen túl akar jutni a tradicionális életrajzíráson, különféle problémákra kell új megoldásokat találnia.⁴⁶ Pszichohistoriai aspektusból elsősorban három tényezőt kell figyelembe venni. Először is tisztázni kell, hogyan viszonyul a biográfia

⁴⁰ A „hős dekonstrukciója” azaz patologikus esetként való értékelése tűnik ki John Röhl II. Vilmosról írott munkáiból (Röhl, John C. G.: Kaiserhof und Staat. Wilhelm II. und die deutsche Politik. München, 1988., kül. I. fejezet 17–34.).

⁴¹ „A biográfia mint lehetőség arra, hogy közelebb jussunk a valóság teljességéhez a történelemben azáltal, hogy egy emberi életút ténylegesen adott struktúrájából indulunk ki, és egy ilyen életnek a történelmi környezettel való összefonódásában rajzoljuk meg a gondolati úton fel-fejthető struktúrák és a szabálytalanságok összefüggéseit egy történelmi metszetben.” Schulze 516.

⁴² „Szeretném javasolni, hogy ezt az ábrázolási módot ne csak a történelmileg kiemelkedő alakok bemutatásához használjuk, hanem terjesszük ki bizonyos mértékig átlagos személyiségekre is, hogy képet alkothassunk arról, mi a tipikus egy bizonyos időszakot vagy bizonyos tendenciákat tekintve.” Schulze 513.

⁴³ Még meglepőbb, hogy épp Dirk Blasius, aki a legvehemensebben fordult a historizmus hős-tisztelete ellen, rukkolt elő egy „királybiográfiával”.

⁴⁴ Vö. ehhez mindenekelőtt: Engelberg, Ernst – Schleier, Hans: Zu Geschichte und Theorie der historischen Biographie. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 38. (1990) 195–217. (a továbbiakban: Engelberg – Schleier) kül. 207. skk.

⁴⁵ Kétséges, hogy a „histomat” kibővítése „pszichomat”-tá ténylegesen előrehaladást eredményez-e a megismerésben, és nem csak a sablonos gondolkodást rögzíti-e még jobban. Egyenesen veszélyesnek tartom a „mentalitás”, a „kollektív psziché” és a „nemzeti psziché” összekapcsolását. Lásd Tanznál, Sabine: Jeanne d'Arc. Spätmittelalterliche Mentalität im Spiegel eines Weltbildes. Weimar, 1991. (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte 33) 72.: „Mivel a 'mentalitás' ... a 'kollektív psziché' ('szociálpsziché') szinonimájaként használatos, ... a középkori szociálpsziché olyan speciális elemeit vizsgáljuk, melyek elősegítették a francia nemzeti psziché kialakulását.”

⁴⁶ Az eddigi megoldási kísérletekhez vö. Engelberg – Schleier.

a pszichológiához. Másodsor, meg kell vitatni, hogy az egyén hogyan integrálódik a csoportba, a társadalomba; harmadszor pedig ki kell fejleszteni a biográfiai ábrázolás számára megfelelő irodalmi formát.

Biográfia és pszichológia/pszichoanalízis⁴⁷

Az egyén analizálásának célja lehet egyrészt az, hogy (látszólagos) ellentmondásokat és töréseket megmagyarázzon, azaz hogy az „irracionális” magatartást racionalizálja, másrészt hogy vizsgálja egy egyén „normalitását”, az „átlagértékét” egy bizonyos csoportra vonatkozóan. A biográfia azonban nemcsak társadalomtörténeti elemzéseket kíván a történettől, hanem szükségszerűen vezet el ahhoz a kérdéshez, hogy milyen pszichológiai kapcsolat áll fenn az egyén⁴⁸ és egy vagy több csoport⁴⁹ között. Egyetlen történész sem tud pszichológiai érvek alkalmazása nélkül akár egy egyénről, akár egy csoportról biográfiát írni. Erik H. Erikson a következőket írja a sok történész jellemző, inkább érzelmi, mint racionálisan megalapozott pszichologiaellenességről: „Rá kell mutatnunk továbbá arra is, hogy éppen azok az életrajzírók engedik meg maguknak a leggátlástalanabb pszichologizálást, akik kategorikusan elutasítják a módszeres pszichológiai értelmezést. A pszichológiáról pedig csak azért gondolhatják, hogy az a józan ész alapján kikövetkeztethető, mert nem hajlandók rá, hogy egy meghatározott pszichológiai elméletre támaszkodjanak. De az explicit pszichologiaellenesség mögött mindig megtalálható egy implicit pszichológia.”⁵⁰ Az intuitív interpretációhoz való ragaszkodás helyett a tudományos biográfia esetében („tudományosság” alatt „ellenőrizhetőséget”, „követhetőséget” értek egy szélesebb befogadói kör számára) meggyőzőbbnek tűnik, ha nyíltan utalunk pszichológiai vagy pszichoanalitikus elméletekre, mintha „vad” elemzésbe bocsátkozunk.⁵¹ A biográfusok számára az önkontroll annál is inkább szükséges, mivel éppen az empátia az életrajzírásnál nem alábecsülendő szerepet játszik, mint ahogy ezt Sigmund Freud már az első történelmi-biográfiai próbálkozásánál, Leonardo tanulmányában konstataulta. A biográfusok a „hősükre” való fókuszálás által, akár egyénekről, akár csoportokról írnak, különleges vonzatokat táplálnak magukban vizsgálatuk tárgya iránt.⁵² A művészi vagy a tudományos élet kiemelkedő személyiségeiről szóló biográfiák sokszor többet árulnak el az életrajz írójáról, mint magáról az ábrázolt

⁴⁷ Az angol nyelvű pszichobiográfiai munkákról ad áttekintést alapvető szempontok felvetésével Schore.

⁴⁸ Kornbichler, Thomas: Zu einer tiefenpsychologischen Theorie der Biographie. In: Kornbichler, Thomas (Hrsg.): *Klio und Psyche*. Pfaffenweiler, 1990. (Geschichtsdidaktik, N. F. 5) 41–48.; Straub, Jürgen: *Historisch-psychologische Biographieforschung. Theoretische, methodologische und methodische Argumentation in systematischer Absicht*. Heidelberg, 1989.

⁴⁹ „Egy személy tetteinek és élete útjának elmesélése, még ha meg is ragadjuk annak réteg- és kultúrspecifikus kontextusát, nem lehet elégséges, ... ha eközben a személyiség- és identitásfejlődés pszichoanalitikus és interakciós dimenzióit figyelmen kívül hagyjuk.” Gestrich, Andreas: *Einleitung. Sozialhistorische Biographieforschung*. In: Gestrich – Knoch – Merkel 5–28. (a továbbiakban Gestrich) 21.

⁵⁰ Erikson, Erik H.: *Der junge Mann Luther. Eine psychoanalytische und historische Studie*. Frankfurt a. M., 1975. (angolul 1958. 37.; magyarul: *A fiatal Luther*. In: *A fiatal Luther és más írások*. Fordította: Erős Ferenc. Budapest, 1991. 47–48.)

⁵¹ Utalás Freud: *Über die „wilde” Psychoanalyse (A „vad” pszichoanalízisről)* című, 1910-ben megjelent munkájára, melyben a gyakran rosszul felfogott pszichoanalitikus fogalmakra támaszkodó „analitikusok” tevékenységét bírálja. – A fordító jegyzete.

⁵² Freud, Sigmund: *Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci (1910)*. In: Mitscherlich, Alexander – Richards, Angela – Strachey, James (Hrsg.): *Studienausgabe Bd. 10*. Frankfurt a. M., 1969. 91–159., itt: 152. (a továbbiakban: *Freud 1910*.) Vö. *Themenheft für Luzifer-Amor. Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse*, 5. Jg. H. 10. (1992): „*Freuds Leonardo-Studie. Eine Auseinandersetzung.*”

személyről. Ezen biográfiák meta-analízise hozzájárulhat a tudománytörténethez épp úgy, mint a tudománykritikához.⁵³

Ha egy személyt pszichológiai kategóriák segítségével sikeresen akarunk elemezni,⁵⁴ akkor – nézetem szerint – figyelembe kell vennünk néhány alapszabályt. Először is meg kell szívlelnünk azt az alaptételt, hogy a személyiség nem egydimenziósan, hanem komplexen épül fel.⁵⁵ Minden individuum lelki felépítése alapján egy adott konkrét esetben különbözőképpen reagálhat a kívülről érkező kihívásra. Ezért egyetlen személy viselkedése és reakciója sem vezethető vissza egy okra, s nem is jósolható meg.⁵⁶ Ebből következik, hogy a biográfiai elemzésbe nemcsak a gyermekkort és az ifjúkort, hanem az egész élettörténetet be kell vonni. A történészek pszichoanalízissel szembeni szkepszise mindenekelőtt azon az előítéleten nyugszik, hogy a pszichoanalízis idő és tér felett érvényes biológiai természeti törvényekre épít,⁵⁷ elsősorban az ösztönelméltre és a személyiség koragyermekkorban való kialakulásának elméletére.⁵⁸ Freud későbbi írásai ezzel szemben már a kulturális befolyás kérdését járják körül. Azzal, hogy a pszichoanalízist a kulturális és az én-pszichológia továbbfejlesztette, végleg megszűnt annak a koragyermekkorra való kizárólagos korlátozódása. A korai pszichoanalízissel szemben ezekben a vizsgálatokban a lappangási szakasz⁵⁹ és serdülőkor fejlődési fázisai kerültek jobban előtérbe.⁶⁰

Másodszor is, az az anyag, ami egy személy elemzéséhez rendelkezésre áll, rendszerint heterogén, nem szisztematikusan és nem időrendben, hanem hézagosan és véletlenszerűen

⁵³ Ilyen vizsgálatra alkalmas például a Stauf királyról, II. Frigyesről szóló számtalan biográfia. Ezek közül Ernst Kantorowicz műve: *Kaiser Friedrich der Zweite*. 2 Bde. (1927/1931.) mind formai, mind tartalmi szempontból különösen nagyhatású, ahogy ezt keletkezésének és recepciójának története is mutatja. Vö. Grünewald, Eckhart: *Ernst Kantorowicz und Stephan George. Beiträge zur Biographie des Historikers bis zum Jahre 1938 und zu seinem Jugendwerk „Kaiser Friedrich II.“* Wiesbaden, 1982. Kantorowiczról mint történészről vö. Boureau, Alain: *Kantorowicz. Geschichten eines Historikers*. Franciából fordította Annette Holoch. Stuttgart, 1992.

⁵⁴ Azokról a csapdákról, melyekbe a pszichohistorikus egy életrajz tényleges megírásakor beleeshet, vö. Noland, Richard W.: *Psychohistory, Theory and Practice*. Massachusetts Review, 18. (1977) 295–322., kül. 314. skk.

⁵⁵ Erre az általános érvényű kijelentésre jutott Alexander és Juliette George Freud, Sigmund – Bullitt, William: *Woodrow Wilson*. (Boston, 1967) című biográfiájának kritikája kapcsán. A pszichobiográfia alapvető eredményeinek összefoglalására lásd: George, Alexander L. – George, Juliette L.: *Psychoanalyse und historische Biographie*. In: Wehler 1971. 70–90. a személyiség komplexitásához kül. 83.

⁵⁶ Ez okból – Lloyd deMause felfogásával ellentétben – nem válik be a pszichohistoria futurologiákként.

⁵⁷ Blasius 1977. 386.

⁵⁸ Az olyan monokauzális elemzéseket, melyeket néhány pszichoanalitikus még az utóbbi években is hirdetett (vö. a hitlerizmus problémáját), még saját köreiből is kritizálják: „A konvencionális pszichoanalitikus biográfia legnagyobb hiányossága, hogy durván egysíkú”. Hughes, Stuart H.: *Geschichte und Psychoanalyse*. In: Wehler 1971. 27–46. itt: 40. Szisztematikusan Meyerhoff, Hans: *On Psychoanalysis as History*. *Psychoanalysis and the Psychoanalytic Review*, 49. (1962) 3–20. dolgozta ki a pszichoanalízis természet- és humántudományos, biológiai és kulturális vonatkozású, történelmi szempontok szerint változtatható elemeit.

⁵⁹ A lappangási szakasz (latencia) a gyermeki szexualitás lappangása öt hat éves kortól a serdülés kezdetéig. – A fordító jegyzete.

⁶⁰ A gyermekből a társadalom teljes jogú tagjának tekintett felnőtté alakulás fázisát, az ún. „rites de passage”-t etnológiai összehasonlításban vizsgálta Erdheim, Mario: *Die Psychoanalyse und das Unbewußte in der Kultur*. Frankfurt a. M., 1988. (Suhrkamp – Taschenbuch Wissenschaft 654.) Az ifjúkor fő témája az identitás megtalálása, vö. Erikson. Szintén vö. Mazlish, Bruce: *James and John Stuart Mill: Father and Son in the Nineteenth century*. New York, 1975.

válogatva áll eléink. A dokumentumok mennyisége és minősége már előre meghatározza egy személy analizálhatóságának lehetőségeit vagy inkább annak határait.⁶¹ A rendelkezésre álló anyag heterogenitását illetően⁶² annak minden fajtája – legyenek azok különféle írott források, képi vagy tárgyi dokumentumok – megköveteli, hogy forráskritikailag szemügyre vegyük őket, hogy először is tisztázódjon, mennyi az információértékük, és mennyiben alkalmasak biográfiai célokra.

A harmadik alapelv pedig az, hogy nem szabad az egyént autonóm vagy izolált egységként értelmezni. Az egyéni családi háttéren kívül olyan szokások is hatnak a primér szocializációra, melyek a társadalom bizonyos csoportjaira jellemzők, és amelyek a történelem során változnak.⁶³ Ebből eredően elkerülhetetlen az illető személy társadalmi pozíciójának jellemzése, és az, hogy képet alkossunk gazdasági, szociális és mentális helyzetéről. Ennek következményeképp a pszicho-biográfiának fel kell használnia egy sor más „segédtudomány” eredményeit: a gyermekkor, az ifjúkor és a felnőttkor társadalomtörténetének, a történeti családkutatásnak, a történeti szocializációkutatásnak, a mentalitástörténetnek, a történeti viselkedéskutatásnak, a történeti demográfiának, a kvantitatív biográfiakutatásnak, a nevelés- és oktatástörténetnek, a nők történelmének, a nemi szerepek történetének, valamint a test és az érzékelés történetének az eredményeit.⁶⁴

Ha egy napon a gyermekkor és az ifjúkor nyugati kultúrán belüli történelme *átfogóan* feldolgozásra kerül, talán megteremtődik majd annak feltétele, hogy azokat a pszichoanalitikus elméleteken alapuló biográfiai elemzéseket, melyek *kizárólag* csak az első néhány gyermekkori évet veszik figyelembe, kritizálni és helyettesíteni lehessen. A gyermek- és ifjúkori fejlődés történeti aspektusaira nézve jelenleg túlságosan sok egymásnak ellentmondó tézis forog közszájon. A heterogén eredmények nem utolsósorban azáltal jönnek létre, hogy egy korszakon és egy térségen belül alig történik rétegek és csoportok szerinti differenciálás. Azok a pszichoanalitikusok, akik individuálbiográfiai elemzést írnak, minden esetben kikereshetik a teóriájukhoz illő történelmi interpretációt.⁶⁵

⁶¹ Freud már a Leonardo tanulmányánál megállapította, hogy a pszichoanalitikus elemzés mindig csak annyira lehet jó, mint maga a történelmi forrásanyag: Freud 1910. 156. A művészettörténetészek azonban – főként az „Anna-Selbdrift-Motiv” félreértelmezése kapcsán – Freud szemére hányták, hogy nem használta fel szisztematikusan a korában ismert teljes anyagot.

⁶² Ahogy azt Freud már a Leonardo tanulmányában demonstrálta, a forrásanyag saját közlésekből, levelekből, naplófeljegyzésekből, visszaemlékezésekből és álmokból tevődik össze.

⁶³ „Az 'individuum' vagy 'társadalom', illetve 'struktúra' durva alternatívája valójában nem létezik, a biográfiai irodalomnak, mint a lehetséges módszerek egyikének, a strukturális szemléletmód keretein belül is megvan a maga helye.” Schulze 513.

⁶⁴ Gestrich 22.; Blasius 1977. 402., 105. lábjegyzet, és Nipperdey 159. sk.

⁶⁵ Arra a módszertani problémára, hogy a pszichoanalitikus biográfia állandóan ördögi körben mozog, mivel csak azt találja meg a biográfiai anyagban, aminek megtalálására elméleti előtanulmányai képessé teszik, rámutat Kimmerle, Gerd: *Freuds Leonardo-Studie. Eine methodologische Erörterung*. Luzifer-Amor. Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse, 5. Jg. H. 10 (1992) 135–208., 139.

Az egyén a csoportban / az individuuum a társadalomban⁶⁶

Ha a biográfus meg akar felelni a modern biográfia igényeinek, munkája azzal még nincs befejezve, hogy egy személyt pszichológiailag teljes egészében elemez és besorolja őt a társadalmi hierarchiába. Csak ott, ahol az egyénen túlmutatva feltesszük az adott egyén társadalmi reprezentativitására irányuló kérdést, lépjük át a pszichológiai vizsgálat mezejét, s csak ott kezdődik a *pszichohistorikus* vizsgálat annak tulajdonképpeni értelmében.⁶⁷ Az általános vonatkoztatási keret lehet egyes esetben a társadalom egy olyan csoportja, mely hasonló társadalmi és/vagy lelki jegyeket hordoz, máskor képezhetik azt a társadalom fölérendelt struktúrái. Függetlenül attól, hogy milyen irányban folytatódik az analízis,⁶⁸ itt is tekintetbe veendő, hogy az egyén komplexitása a társadalom komplexitásával, valamint az egyén és a társadalmi közeg közti kapcsolatok komplexitásával függ össze.

Az a pszichohistorikus elemzés, mely beilleszti az egyént az általános összefüggésekbe, két irányba vezethet. Egyrészt idekapcsolódik a csoportspecifikus szocializáció és személyiségfejlődés kérdése. Abból kell kiindulni, hogy egy társadalom sem teljesen egynemű (megengedhetlen tehát ebben az általános formában „pszichotikus”⁶⁹ és „neurotikus” társadalmakról beszélni), hanem társadalmi és pszichikai kondicionálása osztály-, réteg- vagy csoportspecifikus.⁷⁰ A vezető személyiségek esetében tisztázni kell, milyen kapcsolat áll fenn az egyén pszichikai struktúrája és azon „tömegé” között, mely azonosul ezen egyén célkitűzéseivel.⁷¹ Szintén tisztázandó, hogy a vezető személyiség milyen helyettesítő funk-

⁶⁶ Itt az individuumot és a társadalmat tudatosan nem két elkülönülő, egymástól elhatárolt szfériként kezelem, hanem hangsúlyozom az egyén és a csoport közötti permanens kölcsönhatást. Vö. még Elias, Norbert: *Soziologie und Psychiatrie*. In: Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.): *Soziologie und Psychoanalyse*. Stuttgart, 1972. 11–41., amely bírálja a szociológia és a társadalomtudományok szemléletét, az alany-tárgy megkülönböztetéséből adódó mesterséges szétválasztásokat illetően.

⁶⁷ „[A pszichoanalízis], ha szakszerűen használják, nagy értékkel bírhat mint olyan kifinomult eszköz, mely feltárja a biográfia tárgyának lényegét és értelmezi cselekedeteit, azonban egyvalamire semmilyen körülmények között sem lehet képes: az egyén és a történelmi környezet közti közvetítésre, ami nélkül a biográfia értelmét veszti.” Schulze 513.

⁶⁸ Mazlish a Mill apáról és fiúról szóló tanulmányában a történelmi feltételekből és változásokból indul ki, és csak azután elemzi kettejük pszichoszociális emanációját.

⁶⁹ Pszichotikusként jellemzi a nyugati kultúrát egészében véve Renggl, Franz: *Selbstzerstörung aus Verlassenheit. Die Pest als Ausbruch einer Massenpsychose im Mittelalter. Zur Geschichte der frühen Mutter-Kind Beziehung*. Hamburg, 1992. Az empirikus anyagból természetesen csak a „pszichotikus” részleteket és a kiugró jelenségeket veszi tekintetbe anélkül, hogy világossá tenné, milyen kvantitatív és kvalitatív jelentőséggel rendelkeznek a társadalomra nézve az olyan extrém csoportok, mint például a flagellánsok, hogy kivételt vagy szabályt jelentenek-e.

⁷⁰ DeMause a pszichikai tagolódás bemutatásához, mely az ő felfogása szerint – a gazdasági vagy a politikai osztályokkal ellentétben – meghatározó, a „Pszichoklasse” terminust választotta: „A pszicho-osztályok emberek azon csoportjai, melyek egy bizonyos népességen belül azonos gyermekkor módusszal („Kindheitsmodus”) rendelkeznek”. (A „módusz” a pszichológiai felmérések eredményeképp kapott adatok közül a leggyakoribb – a fordító megjegyzése.) DeMause, Lloyd: *Die psychogenetische Theorie der Geschichte*. In: DeMause, Lloyd: *Grundlagen der Psychohistorie*. (Hrsg. von Aurel Ende) Frankfurt a. M., 1989. (Edition Suhrkamp 1175) 89–104. (a továbbiakban: deMause) 95.

⁷¹ „Létrejön egyfajta kapcsolat az egyén sorsa, annak a nagy történelem peremén található determinánsai (a családban, a gyermekkorban, a személyes neurotikus konfliktusban) és a közösség akarata között, melyben ez a sors beteljesül.” Besançon, Alain: *Psychoanalytische Geschichtsschreibung*. In: Wehler 1971. 91–140. (a továbbiakban: Besançon) 94. Vö. ehhez még Mazlish, Bruce: *Next 'Next Assignment': Leader and Led. Individual and Group*. *The Psychohistory Review*, 9/3. (1981) 214–237.

ciót tölt be, és hogy milyen tömegpszichológiai hatás lép fel, amint a követők már nem egyénként, hanem csoportos- vagy tömeg-ékként cselekszenek.⁷²

Az első úton, az egyénnek egy nagyobb, azonos vagy hasonló pszichikai, társadalmi, valamint kulturális jegyeket hordozó csoportba való beillesztésének útján indul el az „összehasonlító biográfia”. Az összehasonlítás nemcsak a kollektív biográfiában használatos, mely szükségből, azaz a forráshiányból, melynek folytán egyetlen személy leírása nem lehetséges, erényt kovácsol, hanem olyan személyeknél is, akiknek az életútja forrásokkal ugyan jól dokumentált, reprezentatív voltukat azonban mégis összehasonlítások útján kell bizonyítani. Példának okáért említhetjük Erikson Luther könyvét. Az Erikson által analizált identitásválság új fényt vet a reformátor személyes fejlődésére, és elméletének lényeges elveit is megmagyarázza, ugyanakkor Erikson nem jut túl a pszichológiai értelmezésen. Luthernek a maga korára jellemző pszichohistoriai szerepe csak akkor válhat világossá, ha a 15–16. század fordulója reformációs és társadalmi forradalmár áttörésének egyéb együttműködőit is bevonjuk a vizsgálatba.⁷³ Az összehasonlító vizsgálat alapját képezhetnék a származás, az egyéni szocializáció, az irodalmi művek, a kor teológiai és politikai kérdéseivel kapcsolatos elméleti alapállás és a társadalom bizonyos csoportjaira gyakorolt hatás. Az összehasonlító biográfia egy másik területét tárja elénk tömegpszichológiai jelenségek vizsgálata, mint például a boszorkányüldözéseké, ahol mind az üldözötteket, mind az üldözőket (az üldözött szociális közegéből származó vádlókat éppúgy, mint a bírósági eljárás lefolytatóit) jellemezni kellene szociálisan és pszichológiailag.

A másik irányzat, mely az egyént és a csoportot/társadalmat összekötő pszichobiográfia megalkotására törekszik, a „vezető egyéniségek” és a „tömegek” viszonyát vizsgálja. Az analízis ezen formájánál a központi probléma a domináns személyiség és az ő ideológiai kínálatával azonosuló csoport vagy tömeg közti emocionális vagy pszichológiai összekötő elem.

Lloyd deMause, aki az individuális és a csoporttörténetet kronologikus és hierarchikus szisztémába rendezte,⁷⁴ a történelmet általánosságban úgy tekinti, mint „felnőttek csoportfantázia képeinek megnyilatkozását, melyek olyan motivációkon alapszanak, melyeket először a gyermekkori evolúció hívott elő”,⁷⁵ s melyek „közös elhárító rendszerként megakadályozzák a gyermekkori trauma felé való visszalépést”.⁷⁶ A vezető személyiség és a csoport közötti kapcsolat az ő elmélete szerint a közös elsődleges szocializációból adódik (ugyanahhoz a pszicho-osztályhoz tartoznak), mely a csoportot és az egyént hasonló pszichikai alkattal ruhazza fel. Ez a közös mátrix lehetővé teszi a vezető és vezetett közti pszichológiai kommunikációt olyan helyzetekben, amikor a csoport behasított vagy tagadott fantáziaképeit a vezetőre vetíti ki. A vezető anélkül testesíti meg a csoport „megtisztulási igényét”, hogy ez utóbb alávetné magát e fájdalmas procedúrának.⁷⁷

⁷² Vö. ehhez: Bolterauer, Lambert: Die Macht der Begeisterung. Fanatismus und Enthusiasmus in tiefenpsychologischer Sicht. Tübingen, 1989.

⁷³ Lehetne gondolni többek között például Karlstadra, Hubmaierre, Teuschleinre, Müntzerre, Calvinra, Erasmusra. Az első ilyen irányú próbálkozások egyike: Wright, William J.: Personality Profiles of Four Leaders of the German Lutheran Reformation. The Psychohistory Review, 14/1. (1985) 12–22., amely Luthert, Melanchthont, Philipp von Hessen tartománygrófot és Johann Friedrich von Sachsen hasonlítja össze.

⁷⁴ Gyermek (a gyermekkori története), felnőtt (pszichobiográfia), csoportfantázia (csoport-pszichotörténet), deMause 91.

⁷⁵ DeMause, Lloyd: Einleitung. In: deMause 15–22., 17.

⁷⁶ DeMause 94.

⁷⁷ DeMause több tanulmányban vizsgálta az amerikaiak és elnökeik közötti kapcsolatot, valamint a politikai vezető egyéniségek és a tömeg közötti viszonyt a 19. és 20. század különböző háborúinak időszakában (deMause, Lloyd: Historische Gruppenphantasien. In: deMause 131–229.;

Még ha nem is osztom a „pszicho-osztály” koncepciója mögött meghúzódó mechanikus felfogást, akkor is az a véleményem, hogy azok az identifikációs és átviteli folyamatok, melyeket a félelem, az elhárítás és a meghasonlás formál, nagy szerepet játszanak a vezető és a vezetettek viszonyában.⁷⁸ Alain Besançon is döntő mozzanatként értékeli az identifikációt ebben a kölcsönhatásban.⁷⁹ Ő mindenesetre nem statikusnak, egyoldalúnak, hanem kölcsönösnek és folyamatában változónak írja le ezt a kapcsolatot, melyben a vezető és a vezetett egymás pozícióit befolyásol(hat)ják.⁸⁰ A vezető és a csoport között eközben kölcsönös viszony és befolyás alakul ki: „A hős megfelel egy nép kívánságainak, és ezért cserébe ráerőlteti saját lényét. Mint cselekvő egyben cselekvés tárgya is.”⁸¹ A vezető és a vezetett között – Besançon szerint – van egy spontán közvetítő tényező, az egyiknek a másikban való felismerésének jele, a szimbólum. Ezalatt azokat a „tisztán affektív, a tudatba befészkelődött kifejezőmódokat érti, melyek nem megalapozottak és logikusan nem magyarázhatók, amelyek érzelmi töltetéről azonban elmondható, hogy egy másik kifejezési formával való tudatalatti azonosításon alapszanak, melynek éppen a túlzott érzelmi telítettség a sajátja.”⁸²

Az utóbb leírt irányzatok konkrét felhasználási területeként mindenekelőtt természetesen a „Führer” és a nép közti viszony jut eszünkbe a nemzetiszocializmus korából. Ez a kapcsolat azonban ennél általánosabb, és különösen az „áttörés” korszakaiban válik aktuálissá, melyekben főszereplők lépnek fel és új ideákat hirdetnek, melyek csak azért vonulnak be a történelembe, mert bebizonyosodik róluk, hogy hatást gyakorolnak a tömegre. Térjünk vissza Luther példájára: elemezhetnénk a közte és reformátor szellemű követőtáborra, illetve a felkelő parasztok közötti kölcsönös viszonyt. Másik terepet képezhetnének a boszorkányüldözés teoretikusai, például Heinrich Institoris vagy Friedrich Spee, akik – természetesen különböző korokban – az üldözéssel kapcsolatban szélsőséges álláspontot képviseltek és különböző fogadtatásban részesültek.

A biográfia megfelelő formája

A biográfia megfelelő formájának problémáját legutóbb Pierre Bourdieu vetette fel.⁸³ Leleplezte a narratív, kronologikus biográfiát, mely egy (koherens) életút, és ezáltal a személyiség és életének mesterségesen és utólag megalkotott egységének illúzióját sugallja. Még ha Lutz Niethammer Bourdieu szemrehányását azzal az indoklással utasítja is vissza,

deMause, Lloyd: Die fötalen Ursprünge der Geschichte. In: uo. 230–349.) és ezt kapcsolatba hozta az ember fejlődésének magzati stádiumával.

⁷⁸ „A született vezetők pedig, meglehet, csak tudatosabban félnek attól, amitől a lelke mélyén valamilyen formában mindenki retteg – s meggyőzően tudják állítani magukról, hogy birtokukban van egy válasz.” Erikson 119. (magyar kiadás 156.)

⁷⁹ „A nagy emberek történelmi jelentősége azon alapul, hogy a legkedvezőbb pillanatban felbukkan egy olyan modell, melyet egy ember testesít meg személyében és gondolkodásában, és amely megfelel egy csoport kívánságainak, és azon képességének, hogy megragadja, birtokba vegye őt és azonosuljon vele.” Besançon 95.

⁸⁰ Ez a kapcsolat nemcsak szellemi szinten, az eszmetörténetben van meg (Hegel), hanem az egész ember szintjén (psziché). Besançon 95. sk. Az, hogy vezér és tömeg egymást kölcsönösen befolyásolják, egyértelműen hat Hitler azon fáradozásaira, hogy hatékony propagandát fejtsen ki és saját személyéről jól átgondolt képet alakítson ki, vö. Bruns, Brigitte: Der inszenierte Führer. Zur politischen Fotografie des Nationalsozialismus. Luzifer-Amor. Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse, 5. Jg. H. 9 (1992) 25–42.

⁸¹ Besançon 94.

⁸² Besançon 129.

⁸³ Bourdieu

hogya a történészek nem olyan naivan bánnak a forrásaikkal, mint azt Bourdieu elképzei,⁸⁴ ezzel még nem adott választ arra a kérdésre, hogy ha nem a kronologikus-narratív, akkor mely forma felel meg a történeti biográfiának. A kérdés radikálisabban hangzik: Létezik-e még egyáltalán tudományos biográfia? A szépirodalom, mely mint művészet a formális és a tartalmi megformálás határtalan lehetőségeivel rendelkezik, máshogy viszonyulhat ehhez a kérdéshez, mint a történettudomány. Attól tartok, hogy a történészeknek hozzá kell majd szokniuk ahhoz, hogy az „új biográfiáról”, mely már nem elmesél, hanem analizál, nem alkotható egységes, minden egyes esettanulmányra alkalmazható koncepció. Bizonyára szükséges, még ha nem is mindig lehetséges, az egyes biográfiák specifikus problematikájára (regionális, időbeli, pszichológiai tekintetben) egyéni formát találni.⁸⁵

Fordította: Romhányi Zsófia

⁸⁴ Niethammer

⁸⁵ Az irodalmi formának a biográfia hőisével való összeegyeztetésére nézetem szerint jó példát szolgáltat Duby, Georges: *Guillaume le Maréchal ou le meilleur chevalier du monde*. Paris, 1984. (németül: *Guillaume le Maréchal oder der beste aller Ritter*. Frankfurt a. M., 1980.)